

I. FEJEZET

A bürokrácia

Változások az államtanácsban. – Martini, Reischach, Eger, Izdenczy. – A kancellária vallásügyi referense Ürményi után Okolicsányi Imre, majd Pászthory Sándor. – Szerepük és jelentőségük. – A helytartótanács felfogásának átalakulása. – Szervezeti reformok. – 1783-ban megszűnik a vallásügyi bizottság. – 1785-ig Mandich és Zábráczy püspökök a referensek, azután Haller és világiak. – Szabadkőművesség. – Mitterpacher. – József személyes elhatározásának fontossága. – Érintkezése a panaszosokkal, audienciák.

A bécsi államférfiak valamennyien tudták, hogy a rendelet, amelyet a magyar kancellária József aláírásával október 25-én a helytartótanácsnak leküldött Pozsonyba, új egyházpolitikának az alapelveit inaugurálja. Nem egyszerűen csak utasítást, elhatározást vagy parancsot emlegettek tehát, ha a következő években a végrehajtás során szóbakerült, hanem Toleranzsystem-t, ezzel a bürokrata-fogalmazta szóval fejezve ki, hogy az új politikát ők is szorosán egymáshoz kapcsolódó intézkedések rendszerének fogják fel, akárcsak mint az uralkodó. Fejlesztésére azonban egyelőre nem gondoltak, mert éppen elég nagy feladatnak látszott előttük a türelmi rendelet intézkedéseit megvalósítani és így a magyar katolikus közvéleményt megbarátkoztatni azzal a felfogással, amelytől az általuk jobban ismert örökös tartományokban a vallási ellentétek megszűnését várták. Állásfoglalásuk általában tartózkodóbb, mint az uralkodóé; inkább elmaradnak tőle egy lépést, semhogy megelőzzék.

Ennek az irányynak a kialakulásában erősen közrejátszottak azok a nagy személyi változások, amelyek az államtanácsban még a türelmi rendszer megvalósulásának kezdetén bekövetkeztek. Kiváltak ugyanis belőle Löhr és Kressel (1782

május–június), majd Gebler (október), tehát éppen azok, akik a legnagyobb megértéssel fogadták a vallásügyi intézkedéseket, sőt, mint a két utóbbi, maguk is közreműködtek a rendszer megalapozásában. Áthelyezésükkel József bizonyára azt akarta elérni, hogy új méltóságukban ők, akik megismerték törekvéseit, szorgalmazzák majd a felvilágosodás korának szellemét lehelő reformok életbeléptetését.¹ Távozásuk azonban a magyar protestantizmusnak nem vált javára. Főleg Gebler jelentett veszteséget. Igaz, működése alatt sikerült meggyőznie – Hatzfeld kivételével – valamennyi társát, hogy Magyarországon a protestantizmus a törvények szerint recipiált és nem tolerált vallás, amelyet tehát teljes egyenjogúság illet meg, de az idő rövid volt ahhoz, hogy eltávozásáig minden téren levonathassa ennek a helyzetnek a következményeit.

Martini Antal és Br. Reischach Tádé, akik helyükbe léptek, a felvilágosodás hívei.² Az előbbi, aki mint a természetjognak méltán híres bécsi professzora, nevét irodalmi munkákkal is ismeretessé tette, teljes lélekkel, az utóbbi, a volt erdélyi kancellár, akit József barátsága tett meg államminiszterré, talán inkább az idők áramlatának engedve. Reakciós törekvések az ő részükről semmiképpen sem fenyegették az új valláspolitikát s mégis más súlya van szereplésüknek, mint volna elődeiknek. Ők ugyanis nem látták *in statu nascendi* a türelmi rendszert s így annak sorsa, biztosítása számukra nem is jelent élményt; reformnak tartják mindössze, egynek a sok közül. 1785-től kezdve különben Martini hosszabb ideig, 1787 nyaráig, tehát közel két évig, nem vett részt az államtanács munkájában, mivel a lombardiai igazságszolgáltatás megszervezésére nyert megbízatást, 1788 áprilisában pedig, mint az Oberste Justizstelle alelnöke, végleg kivált belőle. Egyszerre ketten léptek 1785-ben (október 7.) helyére: Eger Ferdinánd, az ideiglenesen távozó Martinivel világnézet tekintetében egyvágású államférfi és az államtanács első magyar tagja, Izdenczy József,³ aki most jozefinista, de kész az ellenkező végletbe is csapni, elvhűséggel már csak azért sem törődve, mert előbb a magyar kancellárián, amikor Ürményit helyettesítenie kellett és így alkalmilag protestáns vonatkozású ügye-

¹ Gebler az osztrák-cseh kancellária alkancellárja, Löhr az alsóausztriai fellebbviteli törvényszék alelnöke, Kressel pedig a Geistliche Hofcommission alelnöke lett.

² Életrajzi adataik: Wurzbach i. m. XXV. k. 243. l., XVII. k. 33. skk. l.

³ Hock i. m. 104. l. – Sajnos, a napi dátumok, amelyeket Hock az egyes államtanácsosok távozása s mások belépése gyanánt megjelöl, helytelenek. Pl. szerrinte Gebler május 27-én hagyta volna el az államtanácsot, holott még aug. végén is ott volt.

Pászthory Sándor.

John Frigyes (1769–1843.) pontozó modorú metszete Kininger
Vencel György (1767–1851.) rajza után.

A Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében.

ket referált, az igazi bürokrata hidegvérével adta le vótumait a Mária Terézia-féle valláspolitikai szellemében. Ő előtte közömbös volt, hogy milyen elvek érvényesülnek az életben, újak vagy régiek; szeme és füle állandóan az uralkodó dolgozószobájának ajtaja felé kémlelt, hogy a fejedelem pillanatnyi hangulatainak legjobban megfelelő javaslattal állhasson elő.⁴ Vele kapcsolatban nem merülhetett fel kétség, hogy pontosan a már életbe léptetett intézkedések szellemében fogja az egyes ügyekről véleményét megfogalmazni.

Ilyen módon azonban nincs alkalom, hogy a már meglévőnek a fenntartása, biztosítása mellett új kezdeményezések nyilvánuljanak meg az államtanácsban. Van ennek még egy nagy akadálya Hatzfeld személyében, aki az államtanácsban rangban első és Kaunitz után legtekintélyesebb tagja. A „vezető államminiszter” haláláig megőrzi magas méltóságát éppen úgy, mint ultramontán érzelmeit és így eleven gátként szegül ellene vétőjával minden további engedékenységnek, ha az nem koronás urától indul ki. Fejet hajt ugyan József intézkedései előtt, tehát a türelmi rendelet pontos végrehajtásán kötelességszerűen örökődik, de ridegen visszautasítja az egyenjogúságnak még a gondolatát is.

Az ő elvi ellenszegülésének hatással kellett lennie az államtanács fiatalabb tagjaira. Nem annyira magas rangja, hanem sokkal inkább hajthatatlan magatartása és alapos ügyismerete következtében. Ha egy új államtanácsos, kevésbé ismerve a türelmi politikának írásban meg nem rögzített, a gyakorlatban azonban hallgatólagosan annál inkább érvényesülő elveit, első buzgalmában túl menne rajtuk, Hatzfeld az, aki lehűti őt. Mint 1783 legelején Martinit, amikor ez – a kancellária javaslatával szemben – a veszprémmegyei Nyárad reformátusainak meg akarta engedni annak igazolását, hogy 1681-ben volt nyilvános gyakorlatuk, hogy így ezen az alapon visszanyerhessék 1752-ben elveszített diplomukat. Vele is az államminiszter érteti meg, hogy ilyen jogok érvényesítésére azért nincs lehetőség, mivel a türelmi rendelet kiadásakor meglévő tényleges állapotot az uralkodó sérthetetlennek nyilvánította ki, tekintet nélkül arra, hogy ki milyen jogcímen van valamelyik templomnak a birtokában.⁵ Ilyen figyelmez-

⁴ Jellemzésére v. ö. Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926. 30. l. Találó Brukenthal véleménye, amelyet Esterházy kancellárra hivatkozva formált meg a fiatal és ismeretlen titkárról, „gonosz, tudatlan, öntelt, álnokszívű” embernek nevezve. (Armeth: Maria Theresia. X. k. 772. l.)

⁶ M. kanc. 293/1783, StR. 94/1783. *Hatzfeld*: Es haben Ihre Maj. sistemaliter festgesetzt, dass der dermalige Possessionsstand des öffentlichen Religionsexercitii zur Richtschnur für die Zukunft dienen sollte, mithin niemandem eines einzugestehen seye, der es nicht besitze, aber auch niemand aus dessen.

tetős hatására valószínűleg nem egyszer lett óvatosabb Martini vagy Eger tolla, ha az öreg államminiszterre gondoltak, aki már akkor ott tilt hivatali szobájában, mikor ők fiatalon még nagyon alant szolgáltak. De ha ezeket a személyes vonatkozásokat nem is vesszük figyelembe, az államtanács magatartásának megértésénél annál inkább kell arra gondolnunk, hogy József haláláig egyetlen állandó tagjául éppen az maradt meg, aki annakidején a leggőrcsöbben ragaszkodott a régi egyházpolitikához, Mária Terézia rendszerének fenntartásához.

Az államtanács jelentősége mindezeknek az akadályoknak az ellenére igen nagy. Javaslati ugyanis, még ha nem is mindig a gyökeres változtatás célzatával merülnek fel, nem egyszer vezetnek a türelmi politika medrének kimélyülésére, a félreérthető szövegek pontosabb körülírására. Másrészt pedig József az ő körében mindenkor számíthatott megértésre; visszhangra, amely megtöri körülötte a süket csöndet, ha azt még egy aszkétának az idegei is kibírhatatlannak kezdenék érezni.

Amíg az államtanács állásfoglalását az a fegyelmezett-ség szabta meg, amellyel nemcsak meghajolt az uralkodó szívéhez nőtt elvek előtt, hanem azokat a magáévá is igyekezett tenni, a kancellária éveken keresztül, észrevehetően, meggyőződése ellenére szolgálta az új irányt. József olyan bürokrácia után vágyódott, amely kötelességének érzi, hogy urának meggyőződését hittel vallja, terveit buzgón felkarolja, azok megvalósítása érdekében az eszközöket kikeresi és csak kétség vagy akadály esetén kér utasítást. Ehelyett – szintén saját jellemzése szerint – bürokráciája a parancsokat olyan vádiratoknak tekintette, amelyeknek megdöntésére minden erejének összeszedésével ügyvédi replikákat igyekszik szerkeszteni és korábbi eljárását szépítgeti.⁶ József megállapítása, bár nem vallásügyek tárgyalása során tette, találó maradt mindaddig, amíg csak nem jutott vele rokon felfogású tanácsos kezébe a protestáns ügyek referátuma.

Besitz vertrieben werden solle, ohne Rücksicht, ob dazu ein Recht vorhanden seye oder nicht und dieses aus der wohlgegründeten Ursache, damit nicht durch neuere Untersuchung des Rechtes die verschieden denkende religionarii gegen einander nicht aufgebracht werden.

⁶ A kancellária 1783. okt. 15.-i előterjesztésére, amelyben ellenezte az Erdélyben tervezett nagy államszervezeti változtatásoknak, íratta rá József, nov. 21., más szemrehányások kíséretében: „Wenn ich nach genommener Local-einsicht meinen Stellen Aufträge mache, so müssen selbe nach Pflicht sich meine Gesinnungen eigen machen, selbe mit Eifer ergreifen, alle Mittel ersinnen sie zu bewerkstelligen und nur über Zweifel und Anstände sich bei mir anfragen, nicht aber meine Befehle als ein Klaglibell betrachten, auf das sie ihren ganzen Witz verwenden, um eine advocatische Replique zu machen und nur das Vorhergegangene zu beschönigen.” (StR. 3804/1783.)

A személyi momentumok ugyanis döntő szerepet játszottak a kancellária állásfoglalásának alakulásában. Ez, mint a tárgyalások eddig megismert részletei meggyőzően bizonyították, azonos volt Ürményinek a felfogásával. Korántsem azért, mintha Ürményi nagy tekintélyével a felvilágosodás gondolatvilágának híveit háttérbe szorította volna. Ilyenek egyszerűen nem voltak még a tanácsosok között, azok pedig, akik – hosszabb-rövidebb idő múlva – az aufklárizmus meggyőződéses hívei gyanánt tűnnek majd fel, ekkor még csak titkárok és fogalmazók, tehát önálló ügykörrel nem rendelkeznek s így a kancelláriai döntéseknél szavuk sincs. Ne tévesszen meg bennünket, hogy az alkancellár, gróf Pálffy Károly, 1782 legelején tagja lesz az egyik bécsi szabadkőműves páholynak,⁷ majd 1784-ben magyar nagymesternek is megválasztják. Az önállótlan, ingadozó magatartású mágnás lépéseit személyi titkára, Névery Elek irányította, a felvilágosodás iránt rokonszenvet eláruló későbbi elhatározásait pedig egy másik kancelláriai titkár sugalmazza, Pászthory Sándor, aki a magyar szabadkőműves szervezkedésben is jobbkeze.⁸ De még ha elveiért élő-haló ember is lett volna Pálffy, akkor sem sokat jelentene fellépése, mivel a kancellár, gróf Esterházy Ferenc, nem méltatlan testvéréhez, a híres egri püspökhöz, ha egyháza érdekében kell sikra szállni. Többet nyerhetek volna a protestánsok gróf Bánffy Györgynek, a szabadkőműves eszmék régi és meggyőződéses hívének⁹ második alkancellárrá való kineveztetésével, amely 1782 nyarán következett be, a magyar és erdélyi kancellária egyesítése alkalmával. A bökkenő csak az volt, hogy az erdélyi ügyeket továbbra is külön tárgyalták meg és így Bánffy közreműködése nélkül nyertek elintéztést a magyar vallásügyi akták éppen a legsúlyosabb években. Ürményi tehát az egész kancellária meggyőződését azért fejezhette ki, mivel annak minden számottévó és szerepet játszó tényezője egyetértett vele.

Ilyen körülmények között az ügykörök új beosztása változást nem hozhatott és a személycsere csak azt eredményezhette, hogy az álokoskodások útvesztőjében járatlanabb ember fogja a vallásügyeket referálni és így az utókor kevesebbet álmélkodhatok a szofisztikus érvelések olvasása közben.

⁷ Abafi, L.: Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn. Budapest, 1893. IV. k. 201. l.

⁸ Névery Pálffyval egyidőben lép a szabadkőművesek közé, Pászthory pedig Provincialsekretár lesz az új nagymester mellett. XI. a. V. k. 149. l. Pászthoryra vonatkozólag v. ö. még III. k. 367., 390. l. Azzal a dicshimnusszal szemben, amelyet Abafi Pálffyról írt (V. k. 150. skk. 1.) l. Sándor Lipót iratai. 9. és 28. l.

⁹ Abafi i. m. III. k. 233. l.

Mindezzel bizonyára József is számolt. Nincs semmi nyoma, mintha a legegyszerűbbnek látszó módon, új referens kinevezésével akarta volna a kancelláriát a türelmi politika irányában megértőbbé tenni. Azzal a személyi változással, amelyet 1782 nyarán eszközölt, szintén nem ez volt a célja. De nem is lehetett, mert most a vallásügyek új intézőjévé a klérus egyik tagja, Okolicsányi Imre esztergomi kanonok, címzetes püspök lett.¹⁰ Ürményi kikapcsolódásának más magyarázata van. Amidőn József felállította Bécsben az egyházi udvari-bizottságot (Geistliche Hofcommission) és feladatává tette, hogy Kressel elnöklete alatt a katolikus egyházi ügyeket a monarchia egész területén egységes elvek szerint intézze, a hivatal szervezetét pedig úgy állapította meg, hogy az osztrák-cseh és a magyar-erdélyi kancellária három-három tanácsosa lássa el a teendőket, nem merült fel kétely, hogy az egyik magyar delegátus csak Ürményi lehet. Kiderült azonban, hogy ő, aki hatalmas munkaerejével eddig is többet dolgozott, mint amit egy embertől várni lehetett volna – a katolikus egyházi ügyeken kívül a protestáns-, cenzúra- és az összes tanulmányi ügyeknek is ő volt az előadója¹¹ – az új bizottság tanácskozásaira csak úgy képes időt szakítani magának, ha eddigi munkakörét legalább részben megoszthatja valakivel. Okolicsányinak tehát a tehermentesítés jutott feladataul s ezért kapta meg főnökétől, Esterházy kancellártól a katolikus egyházi, továbbá a protestáns ügyek referátumát és azt a megbízást, hogy Ürményivel együtt vegyen részt az említett bizottság tevékenységében.¹²

Kinevezésével József mindenre inkább számíthatott, mint arra, hogy reformjaival rokonszenvező embert hoz a kancelláriára. Az új referendárius ugyanis előbb a pozsonyi helytartótanácsban szolgált és annyira nem volt barátja a protestánsoknak, hogy ezek egy röpiratukban 1783-ban azzal vádolták meg, hogy a türelmi rendeletet elfogultságból és pártoskodásból megcsönkített szöveggel nyomatta ki.¹³ Mást, mint

¹⁰ Esterházy kancellár július 12.-i felterjesztésében bejelentve, hogy Okolicsányi a kinevezést a legnagyobb hálával fogadta és másnap az esküt le is teheti, azt mondja, hogy József élőlőszóval nevezte ki a püspököt (M. kanc. 4278/1782.)

¹¹ Marczali i. m. II. k. 150. l.

¹² A Geistliche Hofcommission szervezését részletesen ismerteti Marczali II. k. 136. skk. l. – Hatzfeld szerette volna, ha a tolerancia végrehajtása felett is ez a fórum örködhett volna, József azonban a leghatározottabban visszautasította próbálkozását, mondván, hogy a bizottság „blos kath. geistl. Commission ist”. U. o. 149., 497. l.

¹³ Schreiben eines Wieners an einen im heiligen römischen Reiche wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden. 1783. 21. l.

a régi egyházpolitika elveihez való vonzódást azért sem lehetett várni tőle, mert Pozsonyban a helytartótanács vallásügyi bizottságának referense gyanánt működött, tehát azon a fórumon, amelynek feladata éppen a Mária Terézia-féle rendszer szigorú érvényesítése volt. József csak a szakembert kereshette benne, aki hivatali pályájának tapasztalatait értékesítheti most magasabb fokon. Talán abban is reménykedett még, hogy Bécsben alkalmat nyújtva neki felfog rendszere megismerésére, megnyerheti az új időknek és bürokráciája hasznos tagjává nevelheti. Ha ez a megfontolás közrejátszott a kinevezésnél, akkor Okolicsányi áthelyezése a protestánsok megnyugtatóját is célozta; ők úgy gondolhatták, hogy az, aki vörös posztót jelentett számukra, az uralkodó közelében kénytelen lesz mérsékelni ellenszenvét. Bármint volt is, Józsefnek mélységes csalódást kellett éreznie. Új udvari tanácsosa változatlanul abban a szellemben intézte az aktákat Bécsben, mint előzőleg Pozsonyban, és minden becsvágya arra irányult, hogy a vallásügyi reformokból s így a türelmi rendeletből is minél kevesebb valósuljon meg. Még egy Ürményi sem tudott volna az új politika érvényesülése elé több akadályt gördíteni, mint ő. Éppen csak nem olyan leplezetlenül, feltűnően járt volna el, mint kevésbé eszes utóda, aki szórszálhasogatás és a szavakkal való játék helyett az elődázás módszerét alkalmazta, amíg csak József türelme végleg elfogyva, 1785 nyarán megszegyenítő módon el nem távolította a kancelláriáról.¹⁴ Mivel 1782 nyaratól három éven át Okolicsányi szavai fejezték ki a kancellária felfogását, a protestánsok mit sem nyertek azzal, hogy nem Ürményi maradt a vallásügyi referens.¹⁵ Sőt igen valószínű, hogy ő, az érvényesülni vágyó és tétlenségtől irtózó tisztviselő, inkább sietette volna az uralkodó utasításainak végrehajtását, mint a kényelmes és szabotálásban érdemet látó püspök.

Kedvező fordulat csak Pászthory Sándor előtérbe lépésével következett be. Ez az éles eszű, nagy tudású és határozott fellépésű tisztviselő, aki már helytartótanácsi tisztviselő korában annyira magára vonta Mária Terézia figyelmét, hogy a királynő halála előtt néhány héttel a kancellária titkárává nevezte

¹⁴ M. kanc. 10,715/1785.

¹⁵ Ürményi azonban Okolicsányi kinevezése után is referált időnkint protestáns vallásügyeket. Így az ő kezén mentek keresztül 1782-ben mindazok a helytartótanácsi felterjesztések, amelyeket Pozsonyban még Okolicsányi készített s így ugyanő nem lehetett revizoruk is, később pedig helyettesítette a püspököt akadályoztatása esetén. Főleg 1783 végén és 1784 elején találkozunk vele: mindenkor elsősorban az általánosabb közjogi vagy tanulmányi vonatkozású vallásügyeket referálta.

ki,¹⁶ Bécsben derekasan megállotta helyét; pedig odakerült, ahol – noha a legtöbbet tanulhatott, – a legtöbb munka várt rá: Ürményi mellé. Protestáns vallásügyekkel tehát már a türelmi rendelet kiadásakor meg kellett ismerkednie, hasonlóképpen közoktatási kérdésekkel, mivel kevésbé fontos esetekben a helytartótanács instruálására szolgáló egyes leiratokat principálisa utasítása szerint és ellenőrzése mellett ő fogalmazta meg.¹⁷ Amidőn 1785-ben Ürményi elhagyta Bécset, hogy mint a tíz királyi biztos, kerületi főispán egyike József nagy közigazgatási reformjainak megvalósításán lent az országban fáradozzék, a tanácsosi székben utódjává és a közjogi ügyek előadó-jává Esterházy kancellár meleg ajánlása alapján mintegy magától értetődően és másokat megelőzve munkatársa, Pászthory lett,¹⁸ hogy néhány év múlva mint a kancellária eszét és valósággal vezetőjét emlegessék mostani soronkívüli kinevezetésének igazolására. Ürményi nyugodtan gondolhatott vissza kancelláriai referátumára; hozzá hasonlóan tehetséges és munkabíró utód örökölte azt. Az természetesen csak később, II. József halála után, főleg az 1790–91. országgyűlésen derült ki, hogy Pászthory szilárd jellem is, aki egyéni érvényesülését készséggel áldozza fel a magyarság érdekeinek és inkább száműzetni fogja magát a magyar Tomiba, Fiuméba, mintsem hogy kiszolgálja II. Lipót reakciós törekvéseit. De nemcsak ebben különbözött előnyösen Ürményitől, hanem világnézetében is. Már hivatali pályája kezdetén sem volt a klérus uszályhordozója, a jozefinista Bécs pedig megerősítette őt a felvilágosodás gondolatvilágában, anélkül azonban, hogy kozmopolitává tette volna. Az aufklárizmus a magyarság megújítására is képes szellemi áramlatot jelentett neki, akár mint Kazinczy-nak és a fiatalabb magyar íróknak, akiknek pártfogójává és barátjává különben nemcsak az anyanyelv szeretete avatta, hanem a szabadkőművesség eszméje is.¹⁹

¹⁶ A kancellár 1780. aug. 25.-i előterjesztésében mondja, hogy a királynő többször említette, hogy Pászthoryt ki akarja nevezni s mivel a munka a temesi reincorporatio, az illyr- és egészségügyek miatt megszorodott, az időt elérkezettnek látja erre. Mária Terézia elfogadva a javaslatot, sk. rezolúciójával Pászthoryt létszámfeletti titkárnak nevezte ki: „pastory solle aber als s. n. [supernumerarius] geführt werden mit der zulag von 400 fl.” (M. kanc. 4390/1780.)

¹⁷ Pl. a következő ügyiratoknál: m. kanc. 5241., 5293., 5353/1781., 10.026/1783., 12.160., 12.232., 12.794/1783. (az utóbbiak egyetemi ügyekről) stb. Az udvari kamarához szóló átirat lényegét Ürményi latinul megállapítja, Pászthory pedig németül megfogalmazza: u. o. 5241/1781.

¹⁸ 1785. febr. 28. M. kanc. 2633/1785.

¹⁹ Szép emléket állított neki Kazinczy a *Pályám emlékezeté*-ben, Abafi-féle kiadás 74, 271. skk. I.; v. ö. még 89, 124, 279. l., a magyar irodalmi törekvések iránti megértésére vonatkozólag.

A protestánsokban tehát Pászthory már eleve sem látott másodrangú állampolgárokat; vallásuk szabad gyakorlása, mindaz, amit a türelmi rendelet magában foglalt, az ő gondolkozása szerint magától értetődően megilleti őket. Ennélfogva gyökeres fordulatot kellett jelentenie a kancellária magatartásában, amikor Okolicsányi eltávolítása után a közjogi ügyek mellé megkapta a protestáns ügyek referátumát. Gr. Sauer Kajetán váci kanonok személyében ugyan ismét a klérus egyik tagját nevezte ki II. József Okolicsányi utódává, – a magyar kormányhatóságot az egyházi udvaribizottság ülésein is neki kellett képviselnie,²⁰ – a türelmi rendelettel kapcsolatos, vagyis a protestáns ügyek előadását azonban már nem reá bízta.²¹ Mint az már a hivatali életben történni szokott, a gazdátlanul maradt munkakört a legszorgalmasabb és legdolgosabb tisztviselő nyakába varrták; de Pászthory nemcsak a protestáns és görögkeleti vallási, hanem a közoktatási és cenzúrai ügyeket is megkapta a magában is éppen elég elfoglaltságot adó közjogi és magasabb közigazgatás-szervezeti ügykör mellé,²² amiből arra lehet következtetni, hogy a kancellár a kitűnő tisztviselőt és nem a felvilágosodás műveltségeseiményei iránt fogékony, tanult főt látta benne. Nem kételkedhetünk, hogy Esterházy komolyan hitte, – aminek pedig az ellenkezője ma oly világos az utókor előtt, – hogy tisztviselőinek működésében az egyéni meggyőződés nem játszik szerepet, mert va-

²⁰ M. kanc. 10,715/1785.

²¹ 1785. aug. 19. legfelső kéziratában Okolicsányi felmentéséről értesítve Esterházy kancellárt, II. József nem vonja ki ugyan határozottan a protestáns ügyeket Okolicsányi utódának munkaköréből, azonban szavaiból, hogy a Hofkommission-ban reá váró feladat elvégzésével bízta meg („statt seiner [Okolicsányi] aber ernenne Ich zum Referenten in diesem Geschäfte bey der geistlichen Commission allhier, den Waizner Domherrn Grafen von Sauer, welcher Mir als ein einsichtiger und arbeitsamer Mann allerdings angerühmet worden ist.” m. kanc. 10,715/1785.) következett, hogy a türelmi rendelet végrehajtásának ellenőrzését nem az ő feladatává tette. Egyébként József Okolicsányinak és a primásnak egyaránt a plébánia-rendezés körüli hanyagságukat róttá fel bűnül s kéziratában mindazokat, akik a rendezés további elhúzódásának okozói, a javadalmakból származó jövedelem 20%-ának zár alá vételével fenyegette meg.

²² O. L. Teleki-levéltár, 1786. év. Tabelláris kimutatás a magyar-erdélyi kancellária tanácsosainak ügyköréről. Ez a hivatalos összeállítás talán az államtanács, vagy – ami még valószínűbb – az uralkodó tájékoztatására készült. Margóján ugyanis Vogel udvari tanácsos, az államtanács irodaigazgatójának kezével írott megjegyzést találunk. József ez időben személyesen is résztvett a kancellária tanácskozásain, – 1785. nov. 17-től 1786. május 8-ig pontosan 20 ülésen (Staatsarchiv, Bécs. Varia der Kabinettskanzlei 20 a. fasc.) – s a személyzeti beosztás részletei talán ezért érdekelték. József 1782. jan. 10. nevezte ki Pászthoryt a bécsi cenzúra-bizottság tagjává, hogy ott a Magyarországot érdeklő és érintő ügyeket referálja. (M. kanc. 162/1782.)

lamennyien csak a királyi parancsok pontos végrehajtására törekszenek és így az uralkodó szándékainak valóraváltását akar Sauer, akár bármelyik más tanácsos működésétől éppen úgy várta volna, mint Pászthortól. Nem a kancellár volt az utolsó hivatalfőnök, aki tagadta, hogy a bürokrácia életében nagy szerepet játszik az egyéni hajlam és vonzalom, s így nem róhatjuk fel hibájául, hogy öntudatlanul cselekedett, amidőn Pászthoryra bízta a tolerancia-ügyeket. Választása protestáns szempontból a legerősebb volt és az uralkodó intencióinak is a legmegfelelőbb.

A vallásügyi referens egyéni felfogása ugyanis nemcsak azt döntötte el, hogy a kancellária ellenvetéseket téve vagy örömmel és szívesen hajtja-e végre a rendeleteket, feltartóztatja vagy sietteti-e azoknak a győzelmét. Sokkal többre nyílt alkalm, mégpedig az engedelmesség külső formáinak sérelme nélkül. Elég volt bizonyos tendenciával válogatni az örökös tartományok részére kibocsátott parancsok közt, hogy a türelmi politika útját Magyarországon keresztezni lehessen. Ausztriában, ugyanis kedvezőtlenebb volt, sőt mindvégig maradt is a protestantizmus helyzete s így Józsefnek ott kiadott nem egy rendelete a mi viszonyaink közt úgy hatott, mintha valósággal a Mária Terézia-kor tért volna vissza. Sem József, sem tanácsadói nem gondoltak arra, hogy ezek az utasítások nálunk életbe lépjenek, főleg pedig nem a meglévő jogok sérelmére.²⁸ Ürményi és Okolicsányi azonban kapva-kaptak rajtuk, amidőn az osztrák-cseh kancellária másolatban megküldte szövegüket és sietve kihirdették azokat, egyáltalán nem zavartatva magukat olyasféle aggályoktól, hogy a pátensek átültetése sérteti az alkotmányt. Előttük Magyarországnak a különállása, függetlensége és sajátos egyéni élete csak akkor érv, ha a protestánsokra kedvező rendelkezéseket tartalmaz az átirat.

Ürményi tehát 1781 nyarán félretette azt az értesítést,

²³ Felfogásukról tanúskodik Geblernek az a votuma, amelyet a m. kancellária 1782. febr. 8.-i jelentésével kapcsolatban írt le. Midőn a kancellária mentegetőzött, hogy a helytartótanáccsal nem hirdettette ki a rendelkezést, amely szerint az örökös tartományokból vallásuk miatt kivándoroltak szabadon visszatérhetnek, Gebler megjegyezte, hogy a szöveget a kancellária csak azért kapta meg, hogy „wegen des Zusammenhanges aller Teile einer Monarchie davon Wissenschaft erlangen, andererseits aber auch und vornehmlich in Überlegung ziehen möge, ob und wie etwan eine gleiche Verfügung in dem Königreich Ungarn zu treffen sein dürfte?” A kancellária nincs is feljogosítva arra, hogy ilyen egyszerű közlésre előterjesztés nélkül adaptálja Magyarországra a rendelkezést. „Ich glaube solches ihr Kanzlei klar zu sagen, weil sie die Sache aus einem ganz un-rechten Gesichtspunkt betrachtet, gleichsam als gelangten an sie durch den Kanal der böhm.-öst. Kanzlei a. h. Befehle zur Vollziehung, welches nie die Absicht war.” (StR. 453/1782.)

amely a türelmi rendeletet bevezető intézkedések egyikéről, a katolikusok és protestánsok közti különbségek megszüntetéséről szól,²⁴ ellenben mint rendkívül hasznos határozatot üdvözölte Józsefnek azt a hosszú deklarációját, amelyben egy év múlva a türelmi rendeletet félremagyarázó protestánsok ellen fordult. Bármennyire nem illett ez Magyarországra, mert itt a katolikus egyház tömeges elhagyásának még a gyanúja sem merült fel,²⁵ sietve rendelte el közhírré tételét az egész országban,²⁶ s parancsának a helytartótanácsban Okolicsányi oly alaposan tett eleget, hogy szerb, horvát és magyar nyelvre is lefordíttatta, kinyomatta.²⁷ Minden ilyen, hajánál fogva előrángatott rendelet törést jelent a türelmi politika útjában. Így érezték az egykorúak²⁸ és így volt a valóságban is. Ma azonban már megállapíthatjuk, hogy ezekért a feltűnő rendelkezésekért nem okolhatjuk Józsefet, mintha az ő ingadozása, határozatlansága idézte volna elő azokat. A következetlenség oka kizárólag a kancellária két referensének állásfoglalása. Mihelyt helyükbe Pászthory lépett, a türelmi politika útja zsinóregyenesen vezetett előre.

Ha még Bécsben is évekig kellett várni, amíg a véletlen a türelmi politika megvalósítására kedvező fordulatot hozott, gondolható, hogy a Pozsonyban, majd 1784-től Budán működő helytartótanács, mint hivatal szelleme szintén nem változott

²⁴ Az osztrák-cseh kancellária 1781. jún. 30.-i átiratát, amely a régi Religionspatent érvénytelenítését is tudatta, Ürményi így intézte el: „Deservit precise pro statu notitiae, cum in regno Hungariae provinciisque adnexis alioquin peculiare systema religiosum per publicas leges et benignas normales resolutiones regias constabilitum subsistat, penes quod huiusmodi negotia pertractantur.” (M. kanc. 3533/1781.)

²⁵ Az 1782. ápr. 16.-i rendelet tartalmát l. Frank i. m. 77. skk. l.

²⁶ Az osztrák-cseh kancellária 1782. május 18. közli a szöveget, ő pedig 24-én már kiadja az utasítást a helytartótanácsnak: „Cum huiusmodi exceseus atque erroneae benignae intentionis regiae interpretationes, quae orthodoxae religioni summe noxae sunt, in regno quoque Hungariae spargi referantur, ideo eadem haec benigna et summe salutaris declaratio consilio quoque regio locumtenentiali debita cum applicatione intimabitur, per regnum dein praescripto modo publicanda.” (M. kanc. 2735/1782.)

²⁷ Helytt. Idealia religionaria. nr. 26. p. 109. Az itt lévő magyar fordítás margóján: „Versus per Buzinkay”, kívül: „Praeferenter. Imprimatur E. Ok.” (Emericus Okolicsányi.) (Ugyanitt „illyr” és horvát fordítás is.)

²⁸ Keresztesi József jegyezte fel 1783-ban: „... a christiana tolerantiáról való normalis resolutio a sok explanatiók által annyira elfárgatott, hogy alig lehet megismerni.” (30. l.) Ugyancsak nála olvassuk, 79. l.: „Az honnan történt Berlinben, hogy a komédián egy embert adtak elő, ki a vállán általvetőben sok leveleket vitt, kitől midőn kérdeznék, mit viszen? azt felelte: az első részben viszem Magyarországra a Bécsben költ májusi parancsolatokat, hátul pedig azoknak júniusi revocatióit.”

meg napok alatt a protestánsokra kedvezően. Mária Terézia alatt a protestánsok a helytartótanácsot ostoruknak érezték és teljes joggal. Mindaddig, amíg itt ügyeiket a primás elnöklete alatt működő vallásügyi bizottság intézte, pártatlan bánásmódot nem is remélhettek. Az elnök tekintélye és az ügyeiket referáló püspök előadása a bizottság többi tagja előtt nem kisebb mértékben volt érinthetetlen, mint a helytartótanács plénumában. De egyébként sem akadt senki az egész kormányzéken – s főleg nem a bizottságnak jól kiválogatott tagjai között – aki ne lett volna szíve legmélyén is meggyőződve a protestánsok visszaszorításának szükséges és üdvös voltáról.

Az első kedvező fordulatot Józsefnek az az intézkedése hozta meg, amellyel a vallásügyi bizottságot 1783-ban megszüntette. Egyáltalán nem a protestánsok kedvéért tette ezt. Elhatározásában az a törekvés vezette, hogy ilymódon az ügymenetet gyorsítsa, a lassú, nehézkesen mozgó bürokráciát cselekvésre kényszerítse és megakadályozza, hogy az akták hónapokig, esetleg évekig elintézetlenül heverjenek. Ha valahol, itt bőven nyílt alkalma nyugtalan, munkátlanságtól irtózó egyéniségének a változtatásra. S ha 1783 nyarán Lembergben járva talált időt arra is, hogy bemenjen a kormányzóság iktatóhivatalába és felkapva a pulpitusról az első keze ügyébe eső aktát, kikérdezze a tisztviselőket s megállapítsa, hogy 3–4 hétig tart, amíg az egyik funkcionárius hivatalából az irat eljut a gubernium épületébe, további nyolc napra van szükség, amíg az, a boríték felnyitása után, iktatásra kerül s újabb egy hétre, amíg a referens asztalára jut.²⁹ megérthetjük, hogy a magyar hatóságok aktagyártó tevékenységét is éber figyelemmel kíséerte, a helytartótanács vezetőit a hivatali tevékenység élénkítésére ösztökölte és tőlük a kormányzók reformjára javaslatokat kívánt, Gr. Fekete Györgytől éppen úgy, mint a nyugdíjazása után 1783 nyarán kinevezett Gr. Niczky Kristóftól. Amidőn az utóbbi az ő leMBERGI utasításai szellemében és a galíciai hivatali reform tanulságainak hatása alatt a helytartótanács valamennyi bizottságának megszüntetését javasolta –akatholikus vallásügyeket intéző egyházi commissión kívül –, óhajának József nemcsak megjegyzés nélkül, hanem annál szívesebben tett eleget, mert maga is úgy látta, hogy csak ilyen módon, a központban álló elnök személyes szerepének fokozásával lehet biztosítani, hogy a hivatal élete teljes ellenőrzés alatt álljon és szét ne aprózódjék.³⁰

²⁹ Mindezt maga mondja el Gr. Brigido galíciai kormányzóhoz Lemberg, 1783. jún. 27. intézett legfelső kéziratában; ennek másolata, amelyet a magyar kancelláriával közölt, m. kanc. 7854/1783.

³⁰ Gr. Fekete György országbíró abban, a javaslatában, amelyet a kancellária 1783. júl. 23-án tárgyalt meg, még csak a commissio oeconomica pura,

A protestánsokra a vallásügyi bizottság megszüntetése azért volt kedvező, mert a prímás elnöklésének, az egyházi ügyek intézésében eddig játszott vezető szerepének megszűnésével elvonult a helytartótanács feje felől a klérus nyomasztó árnyéka és most már a fiatal fogalmazók, titkárok belátták, hogy a vallásügyeket más szempontból is el lehet bírálni, mint amely eddig érvényesült, közülük a törtetők pedig rájöttek, hogy pályájukon ezentúl az; egyházi rend segítsége nélkül is sokra vihetik s így nem kell többé érdekeit kiszolgáltatniok. De ha még az utóbbiaknak, a szemfüleseknek is időre volt szükségük, hogy tájékozódhassanak, sokkal tovább tartott, amíg az ügyek tárgyilagos elbírálásának ideje bekövetkezett. Ennek nagy akadályá, hogy továbbra is évekig az egyháziak közül kerülnek ki a protestáns ügyek referensei. Hiába távozik el Okolicsányi a kancelláriára, utódai, akik 1782-től 1785 őszéig intézik a protestánsok ügyeit, hasonlóképpen a magas klérus tagjai, a zágrábi Mandich Antal éppen úgy, mint az egri Zábráczy József,

studiorum, nobilium investigatoria, annonaria, Danubialis megszüntetését ajánlotta, fenn akarta azonban tartani az ecclesiastica, *religionis*, rationaria, urbana és politico cameralis commissiót. még pedig a vallásügyit azzal az indokolással, hogy „haec tam ex instituto, quam ex benignis ordinationibus Caesareo-regiis ordinata et per recentiores etiam clementer M.-is V. S. resolutiones stabilita foret.” Az országbírónak és a kancelláriának ugyanis ekkor még nem volt tudomása Józsefnek a galíciai kormányzóhoz intézett jún. 27.-i kéziratáról, amelyben a bizottsági tárgyalásokat is okolva az ügyek elhúzódnása miatt, a commissiókat feleslegeseknek jelentette ki. József határozata, amelyet a kancelláriai tanácskozás előterjesztésére, a Gr. Fekete javaslatát elfogadásra ajánló felíratra (m. kanc. 7854/1783.) a bizottságokra vonatkozólag közvetlenül hozott – az államtanács egyik tagja sem tért ki ugyanis erre az ügyre – (StR. 2681/1783.) így szólott (aug. 13.): „... adhucdum multae separatae commissiones asserventur, quae solummodo dispendium temporis et difficultates in pertractandis negotiis causant. Non tamen intentio Mea est, facultatem adimere praesidi, ut maioris momenti negotia in arctiori concertatione cum consiliariis, quos delegerit, pertractet et elaboret”. Gr. Niczky, az új elnök már ennek az utasításnak a szellemében ajánlotta szept. 30.-i elaborátumában, hogy a commissio ecclesiastica-n kívül valamennyi – vagyis a com. religionis is – szüntettessék meg s ilyenek a jövőben ne is szerveztessenek, hanem „omnia obiecta rite anteparata in pleno consilio referantur.” József a javaslatot, amelyet a kancellária okt. 10. terjesztett fel hozzá (m. kanc. 10.873/1783.), természetesen elfogadta és az egyházi (ecclesiastica) bizottságot hagyta egyelőre még meg (okt. 18.), amíg t. i. a plébániák rendezése, a regulatio parochiarum befejeződik. (StR. 3542/1783.) – Niczky egyébként idézett elaborátumában így jellemezte a helytartótanács protestáns vonatkozású ügykörét: „Religionaria. Haec siquidem maxima parte praescriptum ab Augustissimo religionis per tolerantiale mandatum concessum exercitium concernant atque non dogma, sed modum cultus potius pro scopo habeant, confundi non debent iuxta moderni regiminis statum cum stricte ecclesiastica, sed rectius tanquam publico-politica considerari possunt, cum haec ex suprema regia potestate ortum trahant.”

akik mindketten püspökeik oldalkanonokjai voltak s hogy az utóbbi a protestánsok nagy ellenfelétől, Esterházy Károlytól nem mérsékletet tanult, azt eleve is gondolhatjuk.³¹

Tőlük mást nem is lehetett várni, mint amit nyújtottak: a türelmi rendelet kedvetlen végrehajtását s ahol csak adódott alkalom, érvényesülésének megakadályozását, sőt elgáncsolását. Ha szavuknak a visszhangja többé még sem olyan erős, mint volt 1783 ősze előtt, annak az a magyarázata, hogy többé nem egy kis bizottságban, a primás elnökölete alatt, fejtik ki érveiket, hanem a helytartótanács plénumában, ahol 1784 végén már ott ül gr. Haller József,³² a régi szabadkőműves³³ s mellette azok, akik már vagy munkálkodnak a páholyokban, vagy egy-két év alatt kérni fogják az engedélyt, hogy a kőműves kötényt magukra ölthessék: br. Splényi József, Skerlecz Miklós, Széchen Sándor, br. Mednyánszky János.³⁴ A szabadkőművesség közülük is nem egynél alig jelentett többet, mint a divat szeszélyének követését, vagy érvényesülési vágyuk kielégítését s ezért könnyű szívvel is hagyták ott, mihelyt később megneszelték, hogy az udvar ferde szemmel nézi vakolásukat.³⁵ Annyit azonban joggal következtethetünk szereplésükből, hogy oly pártot alkottak, amely nem ultramontán érzelmű s hogy ez a párt, az új idők szellemének győzelmét kifejezően, egyre erősödik, növekszik.

A vallásügy intézése terén gyökeres fordulat akkor következik, amidőn világi tanácsosok lesznek a protestáns ügyek előadói s ezzel megszűnik az az önmagának ellentmondó rendszer, hogy a katolikus klérusnak szükségszerűen elfogult tag-

³¹ A helytartótanácsba kinevezetve, Mandich prizrendi, Zábráczy pedig vegliai címzetes püspök lett.

³² 1764. nov. 18. nevezte ki József Niczkynek a javaslatára, aki dicsérelleg mint „virum ingenio ac iudicio praestanti laboriosum, in lingua Germanica promptum, in publico politicis egregie versatum” ajánlotta s érdemei közül kiemelte, hogy mint királyi biztos, sikeresen hajtotta végre Krassó megyében az excorporatiót, jelenleg pedig az ungvári és nagyváradi tankerületek főigazgatója gyanánt eredményesen tevékenykedik. (M. kanc. 13,347/1784.)

³³ Abafi i. m. III. k. 385. l.

³⁴ Matricul der sehr ehrwürdigen St. Johannes □ zur ersten Unschuld im Orient zu Ofen. Dégi levéltár, 11. kötet.

³⁵ A legjellemzőbb Hallernek, a régi és buzgó szabadkőművesnek az elpártolása, amelyről a „skót testvérek” Gestionsprotocoll-ja 1793. nov. 28. így emlékezett meg: „Da aus diesem Betragen sowohl als auch aus den übrigen maurerischen und profanen Benehmen des Br. Hallers die Br. Br. gerechte Ursach haben, mit erstgedachtem Br. Haller ganz unzufrieden zu seyn, da aber der gegenwärtige Zeitpunkt noch nicht zu erlauben scheint, ihme die Unzufriedenheit fühlen zu lassen, so wird dieses einstweilen dem H. B. Ob. zur Wissenschaft mit dem Bemerken unterbreitet, dass Br. Tobias Aigner, der ein bekannter Draskovitscher ist, der tagliche Gesellschafter des Br. Haller seye.” (U. o. 88. kötet.)

jai döntsenek az „eretnekek” legbelsőbb dolgaiban. A változás Józsefnek abban az – 1785 derekán tett – intézkedésében nyilvánult meg, amellyel a klérusnak csak egy tagját hagyta meg helytartótanácsosnak és még ennek referátumát is a kifejezetten katolikus ügyekre korlátozta.³⁶ Bár személycsere nem lett volna szükséges, az újabb hivatali átszervezés, ezzel kapcsolatban az aktázás korlátozására irányuló törekvés és a németnek a belső ügykezelés nyelvénvé tétele ezt is maga után vonta. Niczky ugyan a rangidősebb és alkalmasabb Zábráczyt szerette volna megtartani, a németben való járatlanságát a melléje beosztott titkárral óhajtván pótoltatni, József azonban tőle éppen úgy szabadulni akart, mint Mandichtól.³⁷ Aki helyükbe lépett, Mitterpacher Dániel pécsi kanonok, már Mária Terézia idejében kitűnt, mint az ottani tankerület elemi iskoláinak felügyelője s nem úgy volt ismeretes, mint aki ellensége a protestánsoknak. Hivatalfőnöke, gr. Niczky találon jellemezte, amikor „előítéletektől mentes” férfinak nevezte.³⁸ Munkája az újonnan átszervezett és a bécsi mintájára működő egyházi bizottság (Geistliche Commission, commissio ecclesiastica) keretei közé szorult³⁹ s így csak katolikus ügyekkel foglalkozott. A plénumban ugyan ő is ott ült, amidőn a világi tanácsosok a protestáns vonatkozású aktákat ismertették, de nem a korábban a klérust megillető első helyen, hanem mint legutóbb kinevezett konziliárius, az utolsón.⁴⁰

³⁶ A kancellária 1785. aug. 11.-i felterjesztésére, midőn bemutatta a primáshoz intézendő legfelső leirat tervezetét, amellyel ez felmentetett a helytartótanácsban való szereplés alól, József sk. a következőket írta: „placet und ist das nehmliche auch durch den Graffen Nitzky denen zweyen bey dem Locumentenall Consillio sich befindenden Prelaten zu bedeuten, wovon einer nur bey der geistlichen Commission zu verbleiben hat.” (M. kanc. 12,811/1785.)

³⁷ A Niczky-féle javaslatot pártoló 1785. szept. 4.-i kancelláriai előterjesztést közvetlenül így intézte el: „Nachdem Bischof Zabracsky die deutsche Sprache, die Ich in den Geschäften im Lande eingeführt wissen will, nicht kann; Mandics zu dem Werke nicht taugt: so ist von Seite des Locumentenall Consillii ein anderer Domherr oder Prälat, welcher der deutschen Sprache mächtig und dem Werke gewachsen ist und gute Grundsätze hat, vorzuschlagen, indessen aber hat Zabracsky das Referat fortzuführen, bis der von mir neuernennender eintrifft.” (M. kanc. 11,561/1785.) Mandichot 1787. a primás melegen ajánlotta zágrábi püspöknek, mint aki tud horvátul és akinek talentumát, tudományát, munkakedvét jól ismeri, azonban vele szemben Verhovác Miksa, a pesti központi szeminárium igazgatója neveztetett ki. (M. kanc. 10,268/1787.)

³⁸ M. kanc. 11,989/1785. József szept. 23. nevezte ki, Niczky előterjesztésére.

³⁹ Ennek személyi beosztásáról Niczky bejelentése, m. kanc. 12,235/1785.

⁴⁰ Niczky szept. 29. kért utasítást, hogy Mitterpacher csak az egyházi bizottságban vegyen-e részt, vagy megjelenjen-e a helytartótanács ülésein is, s ha igen – amit ő kívánatosnak tartott – hol legyen helye, a mágnások közt vagy

S mivel hivatalbalépése idején József a prímást, az egyházi bizottság elnökségétől is felmentve, végleg és teljesen kikapcsolta a helytartótanács munkaköréből,⁴¹ Mitterpacher mint a klérus egyetlen, magáramaradt képviselője nagyon elárvultan üldögélt a tanácskozásokon. Mindaddig, amíg szabadkőműves kollégáinak meg nem esett rajta a szívük és el nem vitték páholyukba, hogy ott beavassák tanaikba s így kiragadják nyomasztó elszigeteltségéből.⁴²

Az önmagában is kedvező fordulat erősségét pedig még fokozza, hogy a protestáns vallásügyek referátumát Haller kapja meg, aki látva a felvilágosodásnak immár kétségtelen győzelmét, a jozefinista reformok odaadó szolgálatával keresi az érvényesülést, amelyért szívesen hozna most még nagyobb áldozatot is, mint a klérus haragjának magára vonását. Bár mintha ettől immár tartani sem kellene, amióta József megtörte az egyházi rend ellenállását. Amidőn 1787 elején Haller kivált a helytartótanácsból, hogy a nagyváradi kerület királyi biztosának fontos ügykörét töltsse be,⁴³ a szellem, amelyet a protestáns ügyek intézésénél meghonosított, maradandóan tartósnak bizonyult. Utóda, ifj. Klobusiczky József – pályája végén a fiumei kormányzósághoz ért el – régi szabadkőműves,⁴⁴ azok a társai pedig, akik időnként helyettesítik, nem térhetnek már többé ki a megváltozott idők követelményei elől s így tárgyilagosan, sőt a protestánsok iránti megértéssel végzik el munkájukat József uralmának utolsó éveiben, az államtanács helyeslésétől kísérve, elég gyakran dicséretétől is el-

senium szerint a nemesi tanácsosok közt utolsónak kerüljön-e? József erre közvetlenül így határozott (okt. 4): „Es ist gleichgültig, ob Mitterbacher dem Consilio beysitzet oder nicht; und dieses hängt lediglich vom Graf Niczky ab; jedoch hat er bey den Sitzungen den Rang des jüngsten Rathes zu nehmen.” (M. kanc. 13,209/1785.)

⁴¹ 1785. aug. 11., a nagy átszervezés alkalmával a prímáshoz intézett kéziratával mentette fel mind a helytartótanácson, mind a hétszemélyes táblán való részvétel alól, arra hivatkozva, hogy akinek egyházi beneficiuma van, nem tölthet be politikai vagy igazságszolgáltatási hatáskört is s mert elhatározta, hogy „kein Geistlicher (da diese zu ihren geistlichen Ämtern bestimmt sind und deren Anzahl nur ihrem Bedarfe angemessen sein muss) bei einer Gerichts- oder politischen Stelle verbleiben, viel weniger aber furohin allda angestellt werden solle.” (M. kanc. 12,811/1785.)

⁴² A budai „Első ártatlanság” páholy tagjai közt találjuk Haller, Splényi, Skerlecz M., Széchen, Klobusiczky, Ráday Gedeon társaságában. Dégi levéltár, 11. k. – V. ö. még Marczali H.: Az 1790/1.-i országgyűlés. Bpest, 1907. I. k. 293. l.

⁴³ 1787. febr. 18. tette le az esküt, amikor a titkos tanácsosi címet is megkapta. (M. kanc. 1710/1787.)

⁴⁴ Abafi i. m. III. k. 387. l., V. k. 192. l.

halmozva.⁴⁵ Attól kezdve, hogy ők, a középúton járó katolikus tisztviselők, nem ellenséget látnak többé a protestantizmusban, tekinthetjük az egész helytartótanács állásfoglalását pártatlannak.

Most már bajt csak a technikai fogyatékoság okozhattott, az egymást követő, magyarázó és kiegészítő rendelkezéseket összefoglaló teljes gyűjteménynek a hiánya. Egy könnyen kezelhető kiadványra lett volna szükség, amelyből gyors és pontos felvilágosítást lehet meríteni. De csak az ausztriai rendeletek gyűjteménye jelent meg nyomtatásban – ez sem jutott túl 1783-on⁴⁶ s így megfelelő kézikönyv hiányában a kancellária éppen úgy tisztviselői ismeretére, a hivatali „köztudományra” volt utalva, mint akár a helytartótanács. Ha tehát új referens kezébe került egy-egy akta, könnyen támadhatott akaratlan félreértés. Így feledkezett meg a helytartótanács arról, hogy a vallásgyakorlatot a családok és a lelkek száma alapján egyaránt meg lehet adni⁴⁷ és róttta meg 1787-ben Sáros megyét – alaptalanul, mint Izdenczy sietett figyelmeztetni – amiért a családokat vette tekintetbe.⁴⁸ Sőt ilyesféle tévedés áldozata lett maga Pászthory is egy alkalommal. Ezeknek az elnézéseknek azonban nem lettek káros következményeik, mivel jóvátette őket a kormányzásoknak immár barátságos magatartása.

Éveknek kellett tehát elmúlniok, amíg a személyi feltetelek legalább a legfőbb kormányzótestületekben módosul-

⁴⁵ Pl. Izdenczy 1786. szept. 21. az ófalui kérvénnyel kapcsolatban: „Diese von der Statthalterey ganz weislich getroffene Verfügung ist des a. h. Beyfalls würdig.” (StR. 3687/1786.) Ugyanó a kancelláriáról már korábban, aug. 16., hasonlóképpen: „Ich finde das Einrathen der Hofkanzley in der Billigkeit gegründet, dem Toleranzsysteme ganz angemessen und daher des a. h. Beyfalls würdig. (StR. 3206/1786.) Sőt, mint a tárgyalás folyamán ismertetjük, az is megtörtént (1787.), hogy a helytartótanács a protestánsokra kedvezőbb véleményt nyilvánított, mint Pászthory. (M. kanc. 7912/1787, StR. 2322/1787.)

⁴⁶ Gesammelte kaiserlich-königliche Verordnungen im Toleranzgeschäfte vom Jahre 1781 bis 1783. Wien, 1783.

⁴⁷ 1785. dec. 31. terjesztette ki József az örökös tartományokban már érvényes rendelkezést Magyarországra, még pedig Izdenczy következő javaslatára: „Das in Toleranzsachen für die deutschen Erbstaaten unterm 25. Jenner 1782. vorgeschriebene Normale lautet also: Statt der bereits bestimmten Zahl v. 100 Familien soll auch einer Anzahl v. 500 Personen die Errichtung eines Bethauses und Schule gestattet werden; welches auch für Hungarn festzusetzen und mittels des Consilii mit dem Beysatz kundzumachen ware, dass auch in Fällen, wo nur einige wenige an der festgesetzten Zahl der 500 Personen ermanglen, denselben die Errichtung eines Bethauses und einer Schule eingestanden werden könne, wie ein solches die an das böhmische Gubernium spater ergangene a. h. Verordnung v. 7. July 1783. im Munde führet”. (StR. 543S/1785.)

⁴⁸ M. kanc. 2968, 4214/1787, StR. 1121, 1570/1787.

háltak. Ha még ezek sem tudták a Mária Terézia-kor hatása alól egykönnyen kiszabadítani magukat, még nehezebbnek látszott népszerűvé tenni a tolerancia gondolatát ott, ahol a katolikus vallás egyeduralma nagy anyagi előnyökkel járt: a megyei és városi tisztségeken a protestánsok kizárásával önkényesen osztozkodók körében, továbbá azon iparosok és kereskedők közt, akik a vegyesvallású városokban kedvező helyzetüket főleg a protestánsellenes tilalmaknak köszönhették. Alig lehetett remélni, hogy náluk a humánus szava visszhangra talál és rábírra őket, hogy előnyeikről az igazság felismerésének hatása alatt lemondjanak. Arra is kellett számítani, hogy azok a rétegek, amelyeknek anyagi helyzetét nem érintette a protestánsok sorsának alakulása, továbbra is a klérus hatása alatt maradnak és nem egykönnyen lesznek hűtelnek a szellemhez, amelyben a művelteket az iskolák, a kevésbé tanultakat pedig lelkipásztoraik felnevelték. Mivel a türelmi rendelet ellenálló bürokráciát és a felvilágosodás gondolkörétől idegenkedő társadalmat talált Magyarországon, szinte reménytelennek látszó állapotokat, érthető, ha ily körülmények közt az irányítás az uralkodó személyes ügye maradt mindaddig, amíg legalább a kormányzó hatóságok felfogása meg nem változott. Ő nyúlt be időnként az akták tömkelegébe, hogy egy-egy erélyes lökessel siettesse útjukat s ugyancsak ő módosította személyes parancsával, a kialakult gyakorlattól elhajló intézkedéseivel a protestánsokra kedvezően az egyházpolitikát. Rajta tört meg minden ellenkezés, az ő szilárd, megmásíthatatlan eltökéltsége hozta meg a sikert. Mint korábban, most is önmagából, meggyőződéséből, lelkiismeretéből merített erőt elhatározásaihoz. A türelmi rendeletben kijelölt határok átlépésére, a protestánsok javára szóló újabb intézkedések megtételére ugyanis nem nógatta környezete. Az a két kérvény pedig, amelyet a protestantizmus nevében nyújtottak át neki a magyar evangélikus és református kiküldöttek, mivel nem került beható hivatalos tárgyalásra, szinte hatástalanul merült el kabineti iratainak tengerében.

Jobban megragadták a Hofburgban megjelenő falusi deputációk, amelyek az alsóbb hatóságok akadékoskodásait panaszták, tehát helyi sérelmeket adtak elő. Naponta kétszer-háromszor is kisietett a palota ügynevezett Kontrollorgangjába, ahol a közrendű emberek gyülekeztek, hogy átvegye kérvényeiket, beszéljen velük anyanyelvükön, amennyire tudott, magyarul is.⁴⁹ A nagylelkű uralkodó, aki az „igazságos” jel-

⁴⁹ M. Auner: Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen. Hermannstadt. 14. skk. I. – A kortárs íj. Ráday Gedeon, aki ikládi jobbágyainak útját egyengette, így számolt be apjának, Bécs. 1781. ápr. 20.

Gr. Haller József.

Tischler Antal Budán, 1787-ben készült rézmetszete.
A Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében.

zót becsüli a legtöbbre, forgatta itt legkisebb alattvalóinak ügyes-bajos kérvényeit, s mert szigorúan megkövetelte hivatalaitól, hogy a panaszokat gondosan vizsgálják meg, a folyamodványok így módon a türelmi politika érvényesülését mozdtították elő. Igaz, Hóra szereplésének hatása alatt 1785-től kezdve tartózkodóbb lett, s hogy meg ne ismétlődhessék jóindulatú szavainak félreértése, amelyből a keleti végeken oly véres mozgalmak robbantak ki, azt kívánta, hogy a folyamodókat a kancellária jóindulatúan kezelje ugyan, de oly gyorsan küldje haza őket, amint lehet,⁵⁰ – szerencsére azonban ez a változás akkor következett be, amikor a türelmi politika már túljutott az igazi akadályokon. A legnagyobb hatást azonban Józsefre az utazásai alkalmával tett megfigyelések gyakorolták. A helyszínen járva, érdeklődve közléről láthatta, hogy a türelmi rendeletnek az a végrehajtása, amely célzatosan az intézkedések betűihez tapad, a lényeg elsikkadását jelentette. Nem véletlen tehát, hogy több fontos intézkedését, amelyekkel átlépett a rendelet körvonalazta határokon, utazásai alkalmával adta ki, távol tanácsadóktól, félretéve a hivatalos formákat, esetleg metszően éles szavakkal.

Egy úgynevezett reálpolitikus, aki megszokta, hogy a lehetőségek gondos mérlegelésével leplezte bátortalanságát és gondolatszegénységét, bizonyára visszariadt volna a merész kezdeményezésektől, vagy legalább beletörődött volna a fél-eredményekbe. Az eszme fanatizmussal határos szeretetére, az új világregnd tökéletesebb voltáról vallott hitszerű meggyőző-

„Az parasztok ... az úgy nevezetett Contrulor gangban szoktak állani, az hova ő felsége minden nap kétszer-háromszor is el szokot menni az instantiak elvételeire és ott gyakran, az kikel tud beszélenni, beszél gyakran még magyarul is, amennyire kitelik ő felségétül az magyar szó. Oda én az ikládiakat magam elvezetem és instruálni fogom. De egyébkint is, ha tsak minden szó nélkül veszi is el az instantiat, oly accuratioval megyén, az melynél nagyobb nem lehet, mert nem tsak mingyárt a privatissimum proprium protocolumban beteteti ő felsége és onnan relatiot tétet magának, hanem ritka instantia az, melyre propria manu hosszas indorsatiot ne tegyen.” (Ráday ltár.) A kihallgatásokról, az elhangzott kérdésekről és feleletekről is tájékozódhatunk abból a részletes feljegyzésből, amelyben a győri evangélikusok egyik kiküldöttje, Pázmándy József leírta 1782. februári, negyedóránál hosszabb audienciájukat. Pázmándy így összegezte benyomásait: „Úgy érti [József] a magyarországi religio dolgát, valamint egy prókátor: jól tudja, quid est publicum, quid privatum exercitium.” (Evang. egyet, egyház ltára. I. b. 7.; 19.)

⁵⁰ A kancellária 1785. júl. 25.-i felterjesztésére, amely az ügykezelés reformjáról szólt, resolválta József: „Die Parteyen sind jedoch so geschwind als möglich abzufertigen, damit sie sich hier nicht unnöthig aufhalten und verzehren: ihnen auch mit Geduld und Gelassenheit bezubringen und sie zu beehren wohin sie sich zu verwenden haben um ihr Recht zu suchen.” (M. kanc. 12.807 1735.)

désre, a minden személyi megkötöttségtől mentes függetlenség büszke érzésére és törhetetlen harci kedvre volt szükség, tehát azokra a tulajdonságokra, amelyek Józsefet jellemezték, hogy a feltornyosuló akadályok vissza ne rettentsék a tolerancia elvének győzelemre vitelétől. A makacsság, az erőtlenség, hogy érzelmi életét szüntelenül gazdagítsa és ezzel önmagát megújítsa, egyénisége fejlődésének korai megállása, a készség, hogy a természetjogi elvekre helyezze egész életmunkáját – tehát mindazok a vonások, amelyek a fiatal József sajátosságai voltak, most megnemesedve történeti jelentőséget nyertek, amikor általuk egy nagy eszme jutott diadalra. Kevesebb emberi gyarlóság Józsefben, ugyanakkor több, kortársakat elbűvölő tulajdonság – mint szelídség, ősi hagyományok tisztelése – és a tolerancia szép elgondolás marad csupán.

Valóban az ő személyén fordult tehát meg a türelmi politikának nemcsak a kezdeményezése, hanem sorsa is ő vezette át a szirteken, amelyeket az ellenálló bürokrácia és a vallási türelemtől idegenkedő társadalom jelentettek. Bár hatalmában csak az elsőnek a megtörése állott, hiszen az utóbbi megváltoztatását reformjainak önmaguktól ható tevékenységére kellett bízni, a kiindulópontot itt is az ő elhatározása és fáradozása jelentette. A közvélemény átalakulása ugyanis csak a kormányzati és közigazgatási hatóságok felfogásának módosulása után következhetett. A fejlemények adatszerű, pontos ismertetésének kell a választ megadnia a kérdésre, miként sikerült József állhatatosságának a bürokráciát régi felfogásának feladására bírni s ugyanakkor a türelmi rendelet végrehajtása során miként módosult, bővült az egyházpolitika mindaddig, míg végre a rendszer megalkotója annyira befejezettek érezhette, hogy további fejlesztését feleslegesnek találva, fenntartását még életében rábízhatta a kezessé lett alsóbb hatóságokra.